

**НАСТАВНО-НАУЧНОМ ВЕЋУ
ПРАВОСЛАВНОГ БОГОСЛОВСКОГ ФАКУЛТЕТА
УНИВЕРЗИТЕТА У БЕОГРАДУ**

**РЕФЕРАТ О ЗАВРШЕНОЈ ДОКТОРСКОЈ ДИСЕРТАЦИЈИ
СТРУЧНЕ КОМИСИЈЕ ЗА ПРЕГЛЕД И ОЦЕНУ ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ**

**БИЋЕ И ТУМАЧЕЊЕ: ОРИГЕНОВА ЕГЗГЕЗА И ЊЕНЕ ОНТОЛОШКЕ
ПРЕТПОСТАВКЕ**

ДОКТОРАНДА МАРИНЕ СТОЈАНОВИЋ

На седници Наставно-научног већа Православног богословског факултета Универзитета у Београду, одржаној 16. јула 2020. године, изабрани су чланови Стручне комисије за преглед и оцену докторске дисертације Марине Стојановић, под насловом *Биће и тумачење: Оригенова егзгега и њене онтолошке претпоставке*, који после читања дисертације и међусобног консултовања, имају част да Већу поднесу следећи Реферат.

1. Основни подаци о кандидату и дисертацији

Марина Стојановић је рођена 2. јуануара 1987. у Смедереву, Србија. Ту је 2006. завршила гимназију. Године 2011. завршила је Филолошки факултет Универзитета у Београду. Од 2011. до 2013. положила је диференцијалне испите на Православном богословском факултету УБ, а од 2013. до 2014. завршила мастер студије на истом факултету. Године 2015. ту је уписала и докторске студије и положила све испите. Године 2015-2016. ради као вероучитељка у Смедереву. Године 2018. и 2019. припремајући своју докторску тезу по неколико месеци је као истраживач боравила на Католичком теолошком факултету Универзитета у Минстеру где је у више наврата имала прилику да у разговорима са Алфонсом Фирстом (приређивачем целокупне Оригенове заоставштине чије је издање у 30ак томова у току) и његовим сарадницима, учећи од овог данас можда највећег познаваоца Оригена, тестира своје схватање Оригенове теологије. Породични статус: удата, двоје деце. Од 2019. је службеница Епархије браничевске.

Извод из библиографије:

1. “Нивои тумачења текста у Коментару на псалме Диодора Тарсијског“, *Богословље* 2 (2014), 321–346.
2. “On the Genre of Commentary in the Biblical Exegesis“, *Philotheos* 15 (2015), 70–82.
3. „Логички, дијалектички и херменеутички аргументи у Оригеновој Апологији Против Келса“, *Богословље* 2 (2016), 162–185.
4. “Изванхришћански антички контексти херменеутике у Περὶ Ἀρχῶν“, *Богословље* 1 (2017), 99–119.
5. „Употреба нехришћанских списа у расправи између Оригена и Келса – пример спора о рационалности животиња“, *Црквене Студије* 15 (2018), 287–298.
6. “Origen on the Relation between the Concepts Fides and Ratio“, *Philotheos* 18.2 (2018), 233–250.
7. Одреднице и преводи у: *Лексикон библијске егзегезе*, Р.Кубат/П. Драгутиновић (пр), Библијски институт ПБФ БУ, Београд 2018.

Научно-наставно веће је на седници одржаној 27. фебруара 2018. године Марини Стојановић одобрило тему докторске дисертације под називом *Биће и тумачење: Оригенова егзегеза и њене онтолошке претпоставке*. Веће друштвено-хуманистичких наука Универзитета у Београду одобрило је тему дисертације 27. марта 2018. године (под бр. 61206–1213/2–8).

2. Предмет и циљ дисертације

Приложени рад бави се односом Оригенове егзегезе и учења о бићу (онто-логије), које се у његовим списима креативно прожимају и тако међусобно изграђују. Иако су егзегеза и онтологија у теолошким истраживањима обично проучаване засебно, већ рани хришћански писци су указали на њихову неодвојивост, као и на чињеницу да се хришћанско учење о бићу темељи примарно на божанском откривењу забележеном у библијском тексту. Кандидаткиња је у дисертацији анализирала четири метафизичка концепта – архи, суштина, логос и телос – кроз које се преламају сви главни моменти Оригеновог учења о бићу, а чије полазно и првобитно значење Ориген баштини из изванхришћанског, јелинског философског контекста. Ови појмови, сасвим природно, уносе у Оригенову егзегезу свој метафизички потенцијал и тиме добијају значајну улогу у креирању његове библијске теологије. Предмет дисертације је испитивање њиховог

богатог значења које ови темељни појмови имају у Оригеновим текстовима. Циљ дисертације је да истакне и утврди однос изванхришћанског контекста и библијског текста у једном (можда по први пут експлицираном) целовитом хришћанском учењу о бићу, те да просуди о могућим импликацијама Оригенове теологије, чији се многоструки утицај традирао од времена античких отаца Цркве па до савремених теолошких увида.

2. Кратак опис садржаја дисертације

Дисертација садржи шест поглавља: Увод, Архи, Суштина, Логос, Телос и Закључна разматрања. Свако од ових поглавља је рашчлањено у потпоглавља што рад чини прегледнијим и лакшим за сналажење. Због ширине и дубине проблематике истраживања Оригена, које се интензивно развило на Западу током прошлог века, а и у ове две деценије овога, у уводном делу рада износе се само базична запажања битна за конкретну тематику рада, а без подробног навођења свих биографских и библиографских података везаних за Оригена, који, с обзиром на обиље претходних истраживања, премашују могућност краћег прегледа, а питање је да ли је тако нешто уопште изводљиво. Зато је из његовог живописа наведено само неколико, али по мишљењу кандидата упечатљивих детаља, који би требало да са психолошке стране представе његов лик и укажу на непосредну везу са садржајем његових списа. Ту је нагласак стављен пре свега на његову жељу за мучеништвом, као и на његово заиста свестрано и темељно образовање, те на неоспоран теолошко-филозофски дар који је утицао на начин креирања Оригенових рефлексија о библијском тексту, односно Богу, човеку и свету. Оригеново образовање у матичној Александрији утицало је на то да он, и формално и суштински, (са неопходном адаптацијом) примени правила хомерске егзегезе на тумачење Светог Писма. Аналогична коју је успоставио између библијског текста и Хомерових епова уобличио је неке од његових главних егзегетских правила и закључака, међу којима је највише користио алегорезу. Такође, јелинско образовање донело је у Оригенов интелектуални свет и извесне оформљене појмове који су, као интерпретативни контекст, претходили његовом читању и анализирању Светог Писма и у извесном степену се инкорпорирани у крајњи исход тумачења тог Писма. Четири наредна поглавља рада посвећена су изабраним (за сврху рада најплоднијим) појмовима: архи, суштина, логос и телос, који својим појмовним обимом и значајем успевају да саберу ако не све а оно свакако већину елемената његовог учења о бићу. Хришћанско учење о бићу, засновано на тумачењу светописамског текста, садржи и оне онтолошке претпоставке које потичу из изванхришћанског контекста, а које су утицале на формирање првог хришћанског систематичног излагања о Богу, постању, души, спасењу и свим оним појмовима који су касније постали засебна и значајна поглавља хришћанске догматике. У уводу су дате и напомене о методологији и циљу истраживања, те наведене следеће почетне хипотезе рада:

- Онтолошки појмови као што су појам почетка и узрока, а потом и схватање душе, дихотомија видљиво-невидљиво, (раз)ум (логос) и сазнање, па и врлина у ствари су образовањем преузета предразумевања која потичу из изванхришћанске философије, углавном платонистичке, али и аристотеловске и стоичке, и у том облику представљају примарни контекст Оригеновог тумачења библијских текстова. Иако је Ориген увек експлицитно заступао ауторитет библијског текста, у шта је чврсто веровао, превасходни референтни систем за тумачење тога текста код њега је представљао наслеђени јелински контекст.
- Наведени круцијални појмови, који су као предразумевање представљали полазиште за Оригеново читање и тумачење текста морали су једним делом имплицирати и коначно учење изведено из тумачења библијског текста. Дакле, у финални продукт – Оригеново схватање бића аргументовано библијском егзегезом – ови иницијални појмови, који су код њега функционисали као нека врста експланаторних претпоставки унели су сав свој значењски потенцијал који је кроз тумачење већим делом опстао, остављајући то тумачење *јелинизованим*, барем онолико колико су ови појмови постали *христијанизовани* (на пример: инсистирање на сличности почетка (археа) света и његовог краја (телоса)). У том контексту учење о слободној вољи, које Ориген доноси као заиста квалитативни новум, не успева увек да стекне одговарајуће складно место у оквиру његовог схватања бића.

Друго поглавље рада чини анализа појма *архи*, коме је сам Ориген поклонио доста пажње, те га је у својим текстовима тумачио и имплицитно и експлицитно, нарочито с обзиром на чињеницу да је *архи*, као почетак и узрок, непосредно везан управо за појам Бога. *Архи* као метафизички концепт има у јелинској философији почев од јонских космолога дугу и значајну примену, а сва његова значења систематично је изложио и протумачио Аристотел. *Ἀρχή* је појам који се среће и у Светом Писму, на врло значајним местима као што је почетак Постања и уводни део Јовановог јеванђеља, где он има посебну метафизичку тежину. На основу јелинских изванхришћанских разумевања *архи* и библијских стихова, кандидаткиња је код Оригена препознала, и у даљем току рада пажљиво издвојила, три значења овог појма: 1) *архи* као узрок; 2) *архи* као парадигма и 3) *архи* као временски почетак. Такође се скреће пажња на упоређивање *архи* као философско-теолошког појма са значењем појма почетак у савременом когнитивном лексикону где ова реч има свакодневну примену и велику фреквенцију. Иако концептуализација почетка у нашој свести не утиче на значење тога појма код Оригена или других античких аутора, она ипак условљава наше читање и Оригена и других аутора по истом оном Гадамеровом херменеутичком закључку о предразумевању, те би зато приликом тумачења сваког појединог појма од значаја требало да имамо на уму читаву

историју читања и преношења различитих идеја и појмова којим ишчитавамо (тј. разумевамо) његово значење од античких до данашњих времена. У конкретном случају, данас се углавном у нашем когнитивном лексикону почетак концептуализује као (просторно-)временска категорија што није био случај међу античким ауторима, као ни код Оригена, који су *архи* примарно тумачили независно од просторно-временског континуума и трајања.

Тако је у првом потпоглављу поменутог поглавља, *архи* објашњен као апсолутни узрок бића, тј. беспочетни почетак који је Бог Отац. У том значењу је Ориген везао један и јединствени, а неусловљени узрок свега за личност Бога Оца. Отац је за њега једини ἄναρχος и то потврђују и објашњавају бројни изводи из Оригенових коментара. Отац је уз то и узрок Сину – „Пошто је Прворођени све творевине икона невидљивог Бога (εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου), Отац је његов *почетак* (ἀρχὴ αὐτοῦ ὁ Πατήρ ἐστίν)“ (*Comm. Jn.* 1.19. (104)). Као узрок, тј. беспочетни почетак који даје постојње свему што постоји, Бог Отац заиста има извесне карактеристике које се везују за појам Бога у философији Платона, Аристотела и новоплатониста. Наиме, он је *један и трансцендентан*. Зато је овим карактеристикама, битним за одређење појма Бога, кандидаткиња посветила издвојена потпоглавља у оквиру анализе појма узрока. Када је реч о томе да је Бог један и трансцендентан сведочанства из свих Оригенових текстова пружају сагласна запажања, при чему његов нарочит допринос тријадологији, с обзиром на каснију патристичку мисао, јесте у томе да је он појам једног везао управо за личност Бога Оца, а не за једну Божију суштину. Такође, напоредно са анализом ова два својства Бога Оца као узрока – да је један и трансцендентан – дата је и анализа Очевог односа према суштини, у којој он не учествује, остајући *изван* суштине („Бог не учествује у суштини (οὐδ' οὐσίας μετέχει ὁ Θεός), већ се у њему учествује (μετέχεται γὰρ μᾶλλον ἢ μετέχει)“: *C. Cels.* 6.64). У оквиру датих поднаслова расправља се и о питању Очевог свезнања у односу на Сина, те се прави осврт на алегоријска тумачења старозаветних, наоко антропоморфних описа Бога који је једно, духовно и трансцендентно биће.

У другом делу првог поглавља разматра се друго значење *архи*, а оно се односи на *почетак* као парадигму, образац, модел, икону према којој је све начињено. Ово значење кандидаткиња доводи у везу са Аристотеловим појмом формалног узрока, а Ориген га везује за Сина Божијег, који је парадигма за сва створена бића, темељећи то на тумачењу исказа апостола Павла: „речима *од њега* (ἐξ αὐτοῦ) [Павле] описује узрок постојања свих ствари (τὴν ἀρχὴν τῆς τῶν πάντων ὑποστάσεως), речима *кроз њега* (δι' αὐτοῦ) [Павле описује] њихову повезаност (συνοχήν) и речима *ради њега* (εἰς αὐτόν) њихову коначну сврху (τέλος)“ (*C. Cels.* 6.65). Иако Логос има почетак у Оцу, он сам представља ону врсту узрока мимо којег створена бића не би могла да постоје. Логос, као Очева Премудрост, сабира у себи логосе свега и представља образац, модел, али и циљ свеколиког постојања. У овом делу рада се Христос као парадигма разматра из два угла. Један је његов вечан

однос према Оцу, с којим је најтешње онтолошки повезан, а други је његов однос према осталим бићима која учествују у њему и тиме постају причасници божанског постојања.

Овде у контексту рашчлањавања поменутих појмова кандидаткиња прави осврт и на питање субординације у тројичном постојању, с обзиром на појмове αὐτόθεος, αὐτοαγαθόν, ὁ Θεός које Ориген везује искључиво за Оца, те на појам учествовања (μετοχή–μέθεξις) који у тада још недовољно разјашњеној и непрецизној тријадолошкој терминологији не пружа чврст доказ о онтолошком степеновању у божанском бићу, мада оставља могућност за такво тумачење. Када је у питању статус Светога Духа, Оригенови текстови у већој мери указују на могућност (мада не и на чврст доказ) субординације. С друге стране, када се ради о односу Логоса као парадигме према створеном свету, Ориген је то објаснио увођењем круцијалног појма (Пре)мудрости (σοφία), који опет сам има широко, мада не и сасвим прозирно значење. Премудрост сабира нацрте и идеје свега постојећег у њиховом преегзистентном, духовном и интелигибилном облику који стоји у напетости са чињеницом стварања материјалног, видљивог космоса. Коначно, трећи део првог дела рада посвећен је значењу *архи* као временског почетка, при чему су пробрани и наведени неки од упутнијих Оригенових одломака који се тичу стварања материје и времена.

Треће поглавље рада бави се појмом суштине пратећи поделу коју је Ориген често наводио у својим текстовима, раслојавајући суштину на дух, душу и тело. Код њега је још увек, сходно јелинизованом контексту мишљења и писања, суштина та која је претежућа у односу на све касније развијене догматске појмове. Ипостас је код Оригена, како би се могло закључити из одломака који говоре о посебном идентитету Духа, објашњена појмом супстанције. Кандидаткиња умесно разјашњава и то да када нам поједини аутори указују на то да Ориген ретко користи реч οὐσία да означи есенцију или супстанцију, то не значи да он има развијену теологију личности у данашњем смислу, већ само то да је ипостас исто што и појединачна, тј. индивидуализована супстанција. Пре навођења и тумачења ова три појма, дат је осврт на општу и прилично фреквентну дихотомију, присутну у Оригеновим текстовима, а то је подела бића у целини на видљиво и невидљиво. У разматрање дихотомије видљиво–невидљиво он укључује сведочанства Светог Писма, рефлексije апостола Павла и претпостојеће, углавном платоновско схватање о томе. Поред релевантних одломака из извора који о овоме сведоче, овде се ова подела наглашава нарочито због њеног значаја за кључни циљ коме Ориген и иначе у својим списима тежи, а то је откривање и објашњавање истине. Стога се у овом делу рада подвлачи аналогија по којој је невидљиво вечно зато што оно не допушта промену, будући да само материја, као супстанција духу супротна, допушта мењање. Закључак природно следи из устаљеног античког јелинског становишта да је истинито само оно што је непроменљиво. Истина, дакле, не може бити објекат промене већ тражи стални идентитет – непрекидан, свагда себи једнак и вечан.

Наредно потпоглавље разматра појам духа, за који у Оригеновим текстовима постоје бројни синоними, а који је онтолошки и епистемолошки најважнији „слој“ постојања. Дух је синоним за невидљиво, божанско и истинито и око тога у његовим списима не постоје веће недоумице. Такође, духовни смисао Светог Писма представља његово најважније и истинито значење, које се открива кроз алегорезу и удаљавањем од видљивих наратива, тј. историјског смисла библијских текстова. Трећи део поглавља о суштини посвећен је души, са антрополошке тачке гледишта вероватно најважнијем појму за Оригена. Учење о души показује знатну сличност са Платоновим увидима о тој теми, а један од најобимнијих библијских текстова које Ориген тумачи као примарно библијско учење о души, заоденуто у песничку и дескриптивну форму, јесте Песма над песмама. Из коментара на овај библијски текст кандидаткиња је умесно пробрала одломке који су сагласни са увидима које пружају други Оригенови списи. Два битна момента када је учење о души у питању су свакако преегзистенција душе, коју извори потврђују, као и однос душе и слободне воље. Када је реч о учењу о слободној вољи, код Оригена су евидентне бар две чињенице – да он слободу афирмише као најважнију онтолошку претпоставку, а да је у исто време у објашњењима тумачи ослањајући се обично на јелинску етику, понајвише на Аристотелов *προαίρεσις* али и извесне стоичке увиде. Наредно потпоглавље бави се појмом материје, тј. тела. И поред тога што је за ову тему важан Оригенов спис *О Васкрсењу* изгубљен, на основу сачуваних и доступних текстова могуће је изградити, барем у главним цртама, Оригеново учење о материји, премда је добро запажено да код питања о есхатолошкој судбини материје остају извесне недоумице и празнине. У овом поглављу акценат је стављен на Оригеново одређење материје као супстанције кадре да у себе прима сасвим различита својства, као и на несталност материје као суштине и њен однос према рационалној души. Поред тога, краћи одељак посвећен је дословном смислу Светог Писма који по аналогiji носи ознаку *тело* Писма и сва својства видљивог бића.

Логос, у свим својим значењима код Оригена, тема је четвртог дела дисертације. Сходно трима централним значењима која је кандидаткиња препознала и издвојила у Оригеновим списима, главне целине овог поглавља су следеће: а) разум и сазнање; б) логос као језички знак и в) Логос Божији. Пре анализе значења логоса код Оригена дата је предисторија појма, која почиње са Хомеровим еповима, протеже се кроз све философске правце у антици, те стиже до Филона Александријског, учитеља александријске школе. Такође, само Јованово еванђеље, које Ориген назива првим плодом међу еванђељима, користи термин Логос да именује Сина Божијег. У одељку који се бави појмовима разума и сазнања указано је на идентичност логоса у човеку са његовом рационалношћу (словесношћу) коју стиче учествовањем у Логосу Божијем. Логосност човека се огледа кроз боголики (раз)ум који га чини иконом Божијом и омогућава му да стекне истинито сазнање које се у крајњој инстанци поистовећује са сазерцањем самог Логоса Божијег. У овом делу рада анализиран је, на основу извода из извора, појам рационалности код

човека. Рационалност Ориген сматра највишим аспектом људског бића, неодвојивим од врлине и слободне воље, те нечим што по њему ни на који начин не постоји у другим живим створењима, без обзира на то што је био упознат са чудесним сведочанствима античких писаца о способностима и умећима животиња.

Непосредно у вези са овим значењем логоса је и наредно, које се односи на логос као језик. Ориген разликује језик од говора, а такође и језик као духовни дар комуникације од свих осталих видова комуникације. На основу извода из његових списа могуће је говорити о једној раној хришћанској теорији о језику и његовом божанском пореклу заснованој на раду стоика и Платона, а нарочито на сведочанству Писма, које Ориген тумачи врло инвентивно и повремено неочекивано да би поткрепио своје схватање језика. Коначно, изворно значење појма логос везано је, специфичним тумачењем, за самог Сина Божијег, што је тема опширнијег сегмента овог дела рада. Логос Божији је једно од назива Сина Божијег које открива нешто о његовом превечном идентитету, као и о назначењу човека као бића створеног да постоји у Логосу, *кроз* њега и *ради* њега. Логос је и појам који омогућује овом хришћанском апологети да објасни тајну Христовог оваплоћења и васкрсења, као и однос између вечног и икономијског сагледавања Бога Логоса. Без обзира на евентуалне мањкавости Оригенове христологије, она је изнедрила и драгоцене идеје, које је каснија мисао отаца препознала као допринос теологији, а посебно с обзиром на чињеницу да он полемише са гностицима, неверујућим Јеврејима и неповерљивим философима о темама рођења и васкрсења Божијег. Питања оваплоћења, васкрсења и евхаристије засебно су обрађена у оквиру говорења о Логосу Божијем. Такође, и овде је за крај поглавља остављено простора за говорење о Логосу у Писму, будући да Ориген повлачи потпуну аналогију између оваплоћења Христовог од Богородице и његовог својеврсног оваплоћења кроз текст Светог Писма. Писмо је за њега „тело Бога Логоса“, чиме он успева да библијском тексту да највећи могући вредносни статус.

Последњи анализирани појам – телос – сачињава пету целину у раду чиме кандидаткиња заокружује претходно разматране појмове у покушају да начини целовит и систематичан осврт на Оригеново учење о бићу, које он аргументује библијским текстом, а развија и на основу претпостојећих философских појмова и претпоставки. Схватање телоса које сажима учење о крају, тј. есхатону и спасењу код Оригена појављује се, као и појам почетка претходно, у два значења – временском и ванвременском. Исто тако, његови списи дају повода да се говори о више завршетака света, односно о извесним *етапама* привођења творевине коначном циљу. Како код Оригена остаје отворена могућност поновног пада бића и успостављања неке нове историје, он наглашава, као дистинктивну тачку у односу на платонизам, да ипак није могуће успостављање потпуно истог тока ствари будући да би то порекло човекову слободну вољу. Одломци из његових списа показују да он по овом питању проналази неко своје, „средње“ решење, различито од стоичке и начелно јелинске метафизичке претпоставке о цикличном понављању и касније

светомаксимовске концепције о апсолутној уникатности историје и есхатона, те немогућности поновног пада. При могућности да се нови *векови (еони)* ређају без краја и конца, да се пад понавља, а тиме и стварање материје, ипак се не губи аутентичност личности јер, како Ориген каже, две ствари се у овим понављањима упркос свему не понављају: распоред и догађаји једног историјског тока, односно света не дешавају се опет и у другом и, друго, не понавља се Христова жртва и његово искупитељско дело.

У наставку поглавља о телосу, разматрају се и следеће подтеме: апокатастаза, тј. свеопште спасење, етапе спасења душе, судбина материје и времена у есхатону. Када је реч о свеопштем спасењу, Ориген (иако то није његово једино становиште по овом питању) помиње као реалну могућност, чини се извесну, да се и у злу најокорелија бића коначно спасу, након што прођу дуге периоде казне и прочишћења, док не допушта могућност и да се бесловесна твар, попут флоре и фауне, спасе. У вези са овом темом разматра се и питање зла. Ориген је извесним аргументима први осмислио хришћанску теодицеју и тиме искључио везивање појма зла за говорења о Богу. С друге стране, у анализи тога појма он указује и на зло као ону нужну, али потребну противтежу добру која омогућава да сâмо добро буде афирмисано кроз ту своју негацију: „на основу разматрања злих [лоших] ствари слава добрих се показује сјајнијом“ (*Hom. Gen. 1.10*). У наредном сегменту рада се разматра питање да ли Ориген говори о више етапа спасења или о више царстава које сабирају различите „класе“ светих. Исти крај коме подлеже све створење не допушта по себи некакву поделу и подвајање. Ако је Бог све у свему, тада би постављање граница у таквом бићу био бесмислен концепт. Ипак, оно што Ориген говори, а што може да делује збуњујуће, јесте то да се тај коначни и исти крај, када Бог буде све и у свему, не догађа „одмах“ по окончању овог света. Наиме, за неке душе потребно је додатно очишћење у зависности од степена њиховог напредовања оствареног или преосталог да се оствари током боравка на земљи. Ориген често помиње ватру очишћења која ће накнадно, пошто мине обличје овога света, додатно прочистити разумна (словесна) бића.

Судбина материје је једно од најзанимљивјих, али и најконтроверзнијих Оригенових учења и, иако је физичку супстанцију прилично јасно објаснио, дешавања везана за материју после краја овога света остављају различите могућности тумачења. Овде је кандидаткиња покушала да нађе једно могуће тумачење, заснивајући га понајвише на изразу који је Ориген на више места употребио, а то је *светлосно*, тј. *етерично* тело. Тако се закључује да то тело нема (данашњим језиком говорећи) молекуларни континуитет са земаљским, нити иста или слична својства. С друге стране, оно ипак представља одређену врсту материје, додуше нама сада непознату, која души обезбеђује извесно „покривало“, слично Платоновом појму *ѳυσα*. Душа, тј. личност ипак задржава идентитет при преласку из старог у ново, што Ориген објашњава као задржавање истог логоса – „ми тврдимо да као што из пшеничног зрна настаје изданак, тако је у тело положен логос (*λόγος*) који не подлеже уништењу, и којом ће тело устати у непролазност (*οὐτὼ λόγος τις ἔρχεται τῷ*

σώματι ἀφ' οὗ μὴ φθειρομένου ἐγείρεται τὸ σῶμα ἐν ἀφθαρσίᾳ“ (C. Cels. 5.23). У овом сегменту Оригеновог учења уочава се непосредан спој јеванђелског учења о васкрсењу тела и философских претпоставки о материји као суштини. У главном току своје мисли Ориген настоји да у овом питању следи апостола Павла, али ову тему током анализе и додатно продубљује. Поред материје, Ориген разматра и време, мада не експлицитно. Код њега су препознатљиве две концепције краја – с једне стране, постоје одељци који говоре о прогресивном, временском ступању телоса, док се, с друге стране, јављају и они који указују на телос као искључиво духовни, али не и временски догађај. Обе концепције су подробније анализирани.

У последњем поглављу дисертације кандидаткиња сажима претходна излагања у закључке, међу којима се налазе и следећи. 1) Ориген је изједначио философски појам *архи* са Богом – у првој линији са Богом Оцем, а у секундарном значењу са Сином, као парадигмом према којој је све начињено. Потпора за то му је био Пролог Јовановог јеванђеља, али и уводни опис стварања дат у књизи Постања. Поред ова два значења, Ориген користи и *архи* у временском значењу (у смислу почетка неког просторно-временског континуума или неког процеса), али то значење не примењује на невидљиво биће, тј. на оно што је начињено „по слици (икони) Божијој“. 2) Постоји једна истинита и права суштина, која се другачије назива духовном и невидљивом и која укључује сва невидљива бивствујућа. Суштина и биће јесу невидљиви, док је постојање у овом свету видљиво и пролазно. Пошто је видљиви, материјални свет пролазан и променљив, он не може у исто време бити истинит. Зато он не припада сфери божанског нити обоженог постојања. Исто је и са човеком, који у себи здружује умно и чулно. Сама форма тела не садржи икону Божију јер је само наш унутрашњи човек начињен према икони Божијој. 3) Логос јесте најпре Син Божији, али као такав он је извор разума (разум *сâм*) из кога словесна бића стичу то својство. Логос је и тај који уједињује сва рационална бића у *једно* – све што постоји као обожено, као оно што је у тесној вези са Богом мора да постоји у Логосу. Мимо Логоса Божијег ништа нема вечно биће. Ипак, пошто Логос по себи искључује сваку видљиву телесност, онда наш овоземаљски свет својом материјалном суштином не суделује у њему, као, уосталом, ни *спољашњи*, тј. *видљиви* човек. 4) Телос као циљ створења означава њихово коначно уједињење са Богом. Ипак, телос означава и крај видљивог света и повратак разумних бића у стање пре стварања материјалног космоса. Телос подразумева да Бог буде *све у свему*, али се ово остварење коначног циља остварује постепено тако да за различита рационална бића постоје, у зависности од степена њихове огреховљености, различите фазе прочишћења. 5) Ако је, дакле, Бог *архи* свега јер је узрок, тј. онај који свему осталом даје постојање будући сам без узрока, тј. неусловљен и постојан, онда је он и телос бића којима даје постојање – у овоме би била паралела са Аристотелом, који је детаљно дефинисао управо ове појмове. Међутим, оно што овакав узрок у метафизичком смислу значи, то је да он у том процесу произвођења бића и његовог привлачења к себи (или ка било ком циљу) не даје на крају

ништа што није, бар потенцијално, садржано у почетку. 6) Оригеново учење о бићу, као и његово тумачење библијског текста, може (мада не мора) да исходи индивидуалистичком концепцијом спасења, те да се тумачи као у основи несагласно са тзв. релационом онтологијом познијих отаца. 7) Ориген је примарно настојао да Свето Писмо буде само себи кључ тумачења, али је кроз коментаре имплицитно дошао до закључка да Писмо ипак не може бити само себи довољно, те да увек потребује и контекст тумачења. У његовом случају, претходно анализирани метафизички појмови су уобличили његову егзегезу, чиме су је у многоме учинили јелинизованом, али је у исто време Ориген донео драгоцен, не-јелински увид о томе да је у коначници *личност* кључ тумачења текста. Ову личност је он идентификовао са Христом, те је тиме једном заувек утемељио и у отачкој егзегези која га је у многоме следила утврдио христолошко тумачење Светог Писма.

Дисертација се завршава Библиографијом (197–214)

4. Остварени резултати и научни допринос дисертације

Резултат и научни допринос докторске дисертације очитује се у следећем:

Кандидаткиња је прегледно изложила и успешно анализирала тему дисертације. Дисертација је методолошки урађена веома квалитетно, а посебан допринос се огледа у избалансираном приступу понегде веома осетљивој проблематици. Наиме, међу теолозима је добро познато да је разумевање Оригенове мисли крупан залог, поготово ако се њој не приступа тако да пре него што је проблем и сагледан његово решење је пронађено у познатој осуди овог теолога. Кандидаткиња је у потпуности успела да ваљаном аргуменацијом и текстуалним утемељењем неке важне аспекте Оригенове мисли сачува од априорног одбацивања и покаже не само њихову интринсичну ваљаност него и њихов утицај на изградњу будуће теологије Цркве. На тај начин, кандидаткиња је, остварујући циљ дисертације, успешно показала да једно од првих заокруженијих хришћанских учења о бићу почива на увек изазовном и креативном односу изванхришћанског контекста и библијског текста.

5. Закључак

Докторска дисертација Марине Стојановић под насловом *Биће и тумачење: Оригенова егзегеза и њене онтолошке претпоставке* урађена је у складу са одобреном пријавом дисертације. Дисертација је оригинално и самостално научно дело. Комисија са задовољством констатује да овај рад испуњава научне нормативе докторске дисертације и предлаже Наставно-научном већу Православног богословског факултета Универзитета у Београду да одобри јавну одбрану овог рада.

У Београду, 25. јул 2020.

Чланови Стручне комисије за преглед и оцену дисертације:

1. _____
др Владан Перишић, редовни професор Православног богословског факултета
Универзитета у Београду (ментор)

2. _____
др Богољуб Шијаковић, редовни професор Православног богословског
факултета Универзитета у Београду

3. _____
др Ненад Ристовић, редовни професор Филозофског факултета
Универзитета у Београду